

Hoofdstuk 1

In de ban van de hypnose Mesmer en zijn volgelingen

Hypnose is een merkwaardig gegeven dat je alleen met verwondering kunt constateren: blijkbaar kan men iemand zo sterk in zijn macht krijgen dat deze in een soort droomwereld verzeild raakt en zich niet meer helder bewust is van alles wat om hem of haar heen gebeurt. Het perceptievermogen kan door suggestie gemakkelijk om de tuin worden geleid. Hypnose wordt soms als een show ten tonele gebracht en één van de klassieke nummertjes bestaat hierin dat de gehypnotiseerde smakelijk van een rauwe aardappel smult in de waan dat die een heerlijke banaan is, of in het opwekken van het gevoel dat het of heel koud, of heel warm is. De proefpersonen krimpen dan in elkaar en beginnen te rillen, om dan weer zwetend hun trui uit te trekken en zich uit te kleden. Tot waar? Dat hangt af van persoon tot persoon. Het blijkt dat men makkelijker door suggesties iemands zintuigen bedriegt dan dat men gevoelens van schaamte en morele barrières doorbreekt. Tot in de vijftiger jaren, toen men nog niet geremd door enig protocol met proefpersonen psychologisch kon experimenteren, droeg men onder suggestie mensen op een ander te kwetsen of zelfs te doden.¹ Sommige proefpersonen zag men uit angst en vertwijfeling uren aarzelen, waarna sommigen de trekker van een pistool overhaalden en anderen niet. Vreemd toch, die grotere resistentie van het geweten dan van de zintuigen! Het is een ervaring die wij in het achterhoofd moeten houden tot wij het zullen hebben over Freuds ontdekking van het onderscheid tussen 'ik' en 'ikideaal' bij ieder individu.

Is hypnose een radicaal andere bewustzijnstoestand dan die van het gewone, dagelijkse leven, een *altered state of consciousness*? Daar twijfelt men tegenwoordig aan. In ieder geval valt er een continue lijn te trekken tussen het gewone bewustzijn en de hypnotische toestand. Ook bediscussieert men of de lijfelijke aanwezigheid van een hypnotiseur nodig is. Misschien is zelfhypnose mogelijk of volstaat een sociale setting die de overgang naar de hypnotische toestand mogelijk maakt. Zo komt een oude vraag opnieuw naar boven, die naar het verband tussen trance en hypnose. Deze werd lange tijd door de antropologen van de hand gewezen omdat zij dachten dat psychologen hypnose en hysterie als twee zijden van hetzelfde fenomeen opvatten en dus van trance iets hysterisch, dus iets pathologisch zouden maken. De trances die

---

1. P.C. Young, 'Antisocial use of hypnosis', in: Leslie M. LeCron, *Experimental hypnosis. A symposium of articles by many of the worlds leading authorities*, Secausus (N.J.): Citadell Press, 1972, pp. 376-415.

zij tijdens hun veldwerk hadden geobserveerd waren het werk van mensen die, in het kader van hun eigen cultuur, als normaal moesten worden beschouwd! Als nu echter blijkt dat hypnose ook bij ons bij zeer gewone mensen kan optreden, en dat daarbij de hysterie geen ‘ziekte’ is maar eveneens iets is dat in verschillende gradaties ruim verspreid voorkomt en veel kan leren over de gepassioneerde liefde van de normale mens, dan ligt de zaak anders.

Hiermee is de vraag over de relatie tussen beïnvloeding, bijzondere bewustzijnstoestanden en bepaalde religieuze rituelen, praktijken of geestelijke leiding terug aan de orde. En: houdt men rekening met het feit dat er continuïteit is tussen hypnotische toestanden en het zogenaamde normale ‘waak’-bewustzijn, dan is het hier geopende onderzoeksterrein allesbehalve marginaal. Het is dan ook niet gewoon toeval dat de geschiedenis van de godsdienstpsychologie, begrepen als een meer gedetailleerde studie van religieuze verschijnselen in relatie tot de verborgen wetmatigheden van de menselijke geest, met de hypnose begint. Schetsen wij daarom in het kort de geschiedenis van dit merkwaardige fenomeen.

Het dierlijke magnetisme

De ontwikkeling van de hypnotische techniek begint onder de naam van ‘dierlijk magnetisme’ met de Weense arts Franz Anton Mesmer (1734-1815).² Na een betwiste en op een schandaal uitlopende ‘magnetische’ genezing van de blinde pianiste Maria-Theresia Paradis (1759-1824), voor wie Mozart en Haydn pianoconcerti geschreven hebben,³ week die uit naar Parijs om daar zijn therapie te propageren. Mesmer was ervan overtuigd dat de hele kosmos vervuld was van een *fluïdum* en dat de ziekte van zijn patiënten het gevolg was van een onbalans van dat fluïdum in hun lichaam. Die zou hij herstellen. Aanvankelijk gebruikte hij hiervoor magneten en elektriseermachines, maar naderhand werd hij overtuigd dat de magnetiseur zelf hiertoe kon bijdragen door de energie van het fluïdum, die hij in zijn eigen lichaam geconcentreerd had, op anderen over te dragen. Bij een theatrale vertoning in een half verduisterde salon hielden de patiënten ijzeren staven vast die uit het ‘baquet’ staken. Dit baquet was een bak met verondersteld gemagnetiseerd water, ijzer-vijlsel, glassplinters. De patiënten kregen te horen dat zij met elektriciteit opgeladen zouden worden. Zij raakten opgewonden, vielen na een op epilepsie gelijkende crisis in zwijm en werden dan vaak bewusteloos. Dan werden zij in

---

2. A. Gauld, *A history of hypnotism*, Cambridge: Cambridge University Press, 1992. A. Crabtree, *From Mesmer to Freud*, New Haven: Yale University Press, 1993. J. Vijselaar, *De magnetische geest. Het dierlijk magnetisme 1770-1830*, Nijmegen: SUN, 2001.

3. Voor Haydn het pianoconcert HXVIII, voor Mozart waarschijnlijk K.456. Het verhaal werd de basis van minstens twee romans: Br. O’Doherty, *Het mysterie mademoiselle P.*, Amsterdam: Arena, 1993. P.O. Enquist, *De vijfde winter van de magnetiseur*, Amsterdam: Ambo, 2002.

een rustige kamer terzijde gedragen waar zij leken te slapen. Bij hun ontwaken voelden zij zich beter. Zo werkte de techniek van het zogenaamde ‘crisismagnetisme’.

Een leerling van Mesmer, de markies de Puységur (1751-1825), verlegde de aandacht van de crisissen, die hij poogde te vermijden, naar de op de slaap gelijkende toestand die door de magnetiseur werd opgewekt, het *somnambulisme*. Toen hij één van de boeren uit de omstreken poogde te genezen, merkte hij dat deze spontaan in een soort slaap viel, dezelfde slaap als bij het slaapwandelen, en dat de betrokkene hierbij over veel meer zelfinzicht en scherpzinnigheid beschikte dan in zijn gewone doen. Puységur ontdekte dat hij tijdens die slaap zeer gemakkelijk zijn wil aan de patiënt kon opleggen en dat hij er een zeer sterke band mee kreeg (*le rapport*). Deze vorm van beïnvloeding kon als therapie worden gebruikt. Ook werd hij getroffen door het feit dat de gemagnetiseerde tijdens het somnambulisme een merkwaardig inzicht kreeg in de eigen kwalen. Hij beweerde in zijn eigen lichaam te kunnen kijken, zien wat er scheelde en bleek in staat de geëigende therapie aan te geven. Dat was nuttig, maar Puységur zag direct een mogelijk ethisch probleem in. Hij stelde dat men het dierlijke magnetisme niet mocht gebruiken om op mensen te experimenteren en hen dingen te laten doen die zij niet wilden. Men moest zich bij het gebruik van de techniek beperken tot wat nodig was om de genezing te bewerkstelligen.

Voor de verklaring van wat er gebeurde zocht Puységur meer in de richting van de elektriciteit dan van het magnetisme – twee fenomenen waarvan men het verband aanvankelijk niet door had. Toen dat dankzij de ontdekkingen van Oersted en Ampère rond 1820 wél gebeurde, en Faraday daarenboven wiskundige formules ontwikkelde om de energieomzetting tussen beide fenomenen te berekenen, werd deze verklaring echter niet langer houdbaar en het magnetiseren werd in de marginaliteit gedrukt. De religieus aandoende natuurfilosofische speculaties die ermee verbonden waren, brachten de praktijk nog meer in diskrediet.

Om even een lokale geschiedenis te vermelden: Groningen was naast Amsterdam een belangrijk centrum van magnetisme. Waar men in Amsterdam het magnetisme met natuurfilosofische speculaties verbond, wilden de Groningers strikt ‘empirisch’ opereren. Het magnetisme kreeg hier zijn plaats aan de universiteit. Een aantal professoren met Gerbrand Bakker (1771-1828) als spilfiguur pasten de techniek toe om patiënten te behandelen. Men overwoog zelfs de oprichting van een magnetisch gasthuis.⁴ Omdat de bijzondere geestestoestand die bij het magnetisme optreedt bekend was, kon men ook op een natuurlijke wijze heel wat geloofsfeiten van hun supernaturalistisch jasje ontdoen, een idee dat de ‘Groninger richting’ in de

---

4. J. Vijselaar, *De magnetische geest*, hoofdstuk ‘Empirisch magnetisme’ in Groningen, p. 406-421.

theologie dierbaar was. De Groningse predikant en hoogleraar in de landbouwhuishoudkunde J.A. Uilkens (1772-1825) legde uit dat, in afwachting van de verrijzenis, de geesten van de afgestorvenen zich in dezelfde toestand bevonden als die van de somnambules.⁵ Verder verklaarde hij de wonderen van Christus eveneens op natuurlijke wijze als het effect van magnetisme. Hierin stond hij niet alleen. Er bestond een Duits boekje met als titel: *Christus als grootste magnetiseur*.⁶

Maar, zoals gezegd, naarmate de negentiende eeuw vorderde, viel het geloof in een echte magnetische beïnvloeding niet langer te rijmen met de snel groeiende kennis van het elektromagnetisme. Het dierlijke magnetisme verloor zijn wetenschappelijke status, wat niet verhinderde dat de praktijk her en der bleef voortbestaan. Soms leidde dat tot heel merkwaardige observaties die niet tot theorievorming leidden, gezien het niet langer erkende serieuze karakter van de praktijk. Zo merkte de Portugese priester José Custódio de Faria (1755-1819), die naar Parijs was getrokken om in het toepassen van het magnetisme een mislukte kans om bisschop te worden te vergeten, dat hij vaak niet veel moest doen om zijn patiënten in een trancetoestand te brengen. De patiënten, die hem vaak nog nooit hadden ontmoet, vielen er vaak vanzelf in zodra zij zijn consultatiekamer betraden. In dezelfde tijd schreef een erkende wetenschapper, Joseph-Philippe-François Deleuze (1753-1835), bibliothecaris van de *Jardin des plantes* in Parijs, een kritische studie over de geschiedenis van het magnetisme. De theorie van de elektriciteit uitgezonderd, bleven toch veel feitelijke gegevens over die merkwaardige geestestoestand overeind.⁷ Maar er was veel tegenstand, niet in het minst vanuit de officiële medische kringen. De tijd was er niet naar om aan echt onderzoek te doen en psychologisch te reflecteren op wat men toch maar zag gebeuren.

Contact met het bovennatuurlijke?

Rond het dierlijke magnetisme had vanaf het begin een religieuze lucht gehangen. De overtuiging dat het magnetisme de mensen via een geheime kosmische kracht met elkaar verbond, had Mesmer er reeds in 1784 toe gebracht een ‘Vereniging voor universele harmonie’ op te richten. Hij volgde hierbij het voorbeeld van de vrijmetselaarsloges. Zijn ideeën waren echter nog

---

5. J.A. Uilkens, *Merkwaardige natuurverschijnselen in brieven aan eene vriendin: het dierlijk magnetismus*, Groningen, 1815, p. 55. Zie verder D. Jansen, *Op zoek naar zekerheid. Negentiende-eeuwse protestanten en het spiritisme*, (Proefschrift R.U.Groningen), 1994.

6. J. Vijselaar, *De magnetische geest*, p. 454. Zie ook E. Benz, *Theologie und Elektrizität. Zur Begegnung uns Auseinandersetzung von Theologie und Naturwissenschaft im 17. und 18. Jahrhundert*, Mainz: Verlag der Akademie, 1971.

7. J.P.F. Deleuze, *Histoire critique du magnétisme animal*, Parijs: Schoel, 1813, reprint: (voorw.: S. Nicolas) Parijs: L'harmattan, 2 delen, 2004.

vrij abstract, wat niet betekende dat zij de mensen niet aanspraken. Dat geldt overigens nog steeds. Tegenwoordig kun je nog steeds ervaren hoezeer de term ‘energie’ mensen aanspreekt en rust geeft: zij krijgen een vaag visioen van iets dat hun geborgenheid geeft, zonder dat zij er details van hun persoonlijk leven aan moeten vasthangen.

De band tussen magnetische kracht en het bovennatuurlijke wordt echter veel concreter wanneer een aantal somnambulen, mensen die in hypnotische slaap worden gebracht of er zich zelf in kunnen verplaatsen, visioenen krijgen en over zaken berichten die zij in hun eigen leven niet meegemaakt hebben. Het geloof dat men op deze wijze iets te weten kan komen over een vorig leven krijgt hier zijn wortels.

De belangstelling voor dit soort fenomenen kwam in het begin van de negentiende eeuw in Duitsland op met Anna Katharina Emmerick (1774-1824).⁸ Deze veroorzaakte wat wij nu een ware mediahype zouden noemen. Het begon evenwel discreet en in een erg simpele omgeving. Het dromerige, weinig geschoolde meisje uit een arm boerengezin met negen kinderen beweerde reeds als kind dat zij bijbelse verhalen in een soort visioen vóór zich zag gebeuren. Tijdens de advent trok zij in de geest mee wanneer Maria en Jozef uit Nazareth naar Bethlehem reisden waar Jezus dan werd geboren. Tegen haar zestiende kreeg zij op haar lichaam de eerste stigmata, de tekenen van de Christus’ wonden, en die breidden zich steeds verder uit: eerst enkele stippen van de doornenkroon, dan op de borst, tot zij ook de klassieke stigmata op handen en voeten kreeg. Later kreeg zij overigens een uitvoerig visioen waarin zij zag op welke wijze Franciscus van Assisi, die doorgaat als de eerste aan wie het te beurt viel, de stigmata kreeg.⁹

Tegen de zin van haar ouders in werd Emmerick Augustijnerzuster. Zij kreeg steeds meer visioenen, met name over Christus’ lijden. De mare verspreidde zich en kwam Clemens Brentano (1778-1842) ter ore, een beroemde, vroegromantische Duitse dichter. Brentano, die eerst een liederlijk en atheïstisch leven had gesleten, werd naar het schijnt door wat hij meemaakte tot een vroom katholiek bekeerd. Na de dood van Emmerick, die de laatste

---

8. De naam wordt vaak, ten onrechte, als Emmerich gespeld. Haar visioenen trekken nog steeds de aandacht en worden regelmatig heruitgegeven: Anna K. Emmerich, *Sämtliche Werke und Briefe*, Stuttgart: Kohlhammer, 1995; Ned. vert.: *Lijden, dood en verrijzenis van Onze Heer Jezus Kristus volgens de vizioenen van Anna Katarina Emmerick*, Bonheiden: Vrienden van Anna-Katarina Emmerick, 1990; *Leven van de H. Maagd Maria vanaf haar voorouders tot de kinderjaren van Jezus volgens de vizioenen van Anna-Katarina Emmerick*, Bonheiden: Vrienden van Anna-Katarina Emmerick, 1990. J. Boufflet, *Anne-Catherine Emmerick, celle qui partagea la Passion de Jésus*, Parijs: Presses de la Renaissance, 2004. G. Scholz, *Anna Katharina Emmerick, Kötterstochter und Mystikerin*, Münster: Aschendorff, 3de ed.: 2003.

9. Hierover meer in P. Vandermeersch, ‘Onderhuidse spijkers. Cultuurhistorische en psychologische inleiding tot de stigmata van Sint Franciscus’, in: W.M. Spielman (red.), *Wondtekenen, wondertekenen*, Assen: Van Gorcum, 2006, pp. 30-54.

jaren van haar leven bijna niet meer uit haar bed kwam, publiceerde hij haar visioenen die op deze wijze ruim bekend raakten.

Bij Katharina gaat het weliswaar niet om hypnose. Had zij enkele decennia later geleefd, dan zou zij ongetwijfeld onder Charcots categorie van de religieuze hysterica's terecht gekomen zijn. Wel wekte zij de interesse voor de inherente mogelijkheid van de menselijke geest om visionair op verre plaatsen en in vroegere tijden aanwezig te zijn. Kon men deze mogelijkheid niet doelbewust ontwikkelen? Misschien dankzij de techniek van Puységur. Romantische dichters, filosofen en theologen waren bereid om dergelijke pogingen welwillend te benaderen.

Zo komen wij aan Friedericke Hauffe (1801-1829), de 'zieneres van Prevorst', eveneens een eenvoudig meisje uit een boerengezin. Hoewel zij als kind visioenen had en op een verrassende wijze kon aanvoelen wat de toekomst zou brengen, zou zij nooit beroemd geworden zijn indien zij niet patiënte was geworden van Justinus Kerner (1786-1862), een bekende dichter die arts was geworden in het dorpje Weinsberg in Würtemberg. Hij werd namelijk ter hulp geroepen op het ogenblik dat het meisje, dat toen zij door haar ouders verloofd werd aan een jongen van wie zij niet bepaald veel hield, op het gebeuren reageerde met stuiptrekkingen gevolgd door roerloosheid en ongevoeligheid (catalepsie), bloedvloeingen en onverklaarbare koorts-aanvallen. Deze symptomen waren verbonden met het gevoel dat er een man was die voortdurend door haar hoofd spookte, namelijk de dorpspredikant van wie zij veel had gehouden, maar die gestorven was. Hij was begraven op de dag van haar verloving en sinds toen – zo zei ze – was zijzelf gestorven aan de uiterlijke wereld. Na haar huwelijk begon zij geobsedeerd te worden door de idee dat zij in bed naast het dode lichaam van de predikant lag. De kwalen hadden zich uitgebreid tot zij, bijna dood, bij dorpsarts Kerner werd gebracht.

Justinus Kerner zelf was in zijn jeugd van nerveuze kwaaltjes afgeraakt dankzij magnetische therapie. Toen de gewone medicatie die hij Friedericke Hauffe voorschreef geen soelaas bracht – eerder het tegendeel – probeerde hij of het magnetisme ook zijn patiënte kon helpen. Het bleek te werken. De kuur mocht echter niet ophouden. De patiënte zei nog slechts een leven zonder lichaam te kunnen leiden en de krachten die haar spiritueel bestaan ondersteunden moesten door dagelijkse magnetisering opgewekt worden. Hierbij gaf zij blijk over merkwaardige gaven als zienster te beschikken. Zij sprak op ietwat plechtige toon perfect Hoogduits, terwijl zij zich anders in het dialect moest behelpen. Bovendien ontwikkelde zij ook een bijzonder wel-luidende vreemde taal, waarvan zij beweerde dat het de oorspronkelijke taal van de mensheid was die tot aan de bijbelse tijd van Jakob gesproken was geweest.

De zienersgaven van Friedericke Hauffe trokken heel wat publiek, en niet van de minste. Kerner had veel contacten met de intellectuele wereld van toen, en heel wat filosofen en theologen, waaronder David Strauss en

Friedrich Schleiermacher, kwamen op bezoek en discussieerden heel ernstig over de realiteit van de visioenen die zij tijdens haar trances had. Toen zij stierf, publiceerde Kerner een boek over haar: *De zienster uit Prevorst*. Het had een enorm succes. Er volgde een heel debat met verslagen over soortgelijke fenomenen die hun neerslag vonden in twee tijdschriften, de *Blätter aus Prevost* (1831-1839) en het *Magikon* (1840-1853).

De belangstelling voor religieus getinte interpretaties van fenomenen die met het dierlijke magnetisme verbonden waren, konden langer in het Duitse romantische klimaat gedijen dan in het antiklerikale Frankrijk. Halfweg de negentiende eeuw was het echter ook daar voorbij. Duitsland haalde ijverig de materialistisch-positivistische optiek in, zoals wij ook inzake psychiatrie zullen zien. Maar via de studie van de hysterische verschijnselen, hoe onterecht Charcot ook ze met de hypnose zal verbinden, zal er in de tweede helft van de negentiende eeuw opnieuw aandacht komen voor bovennatuurlijke verschijnselen, of, om geleidelijk de nieuwe term te gebruiken, voor ‘paranormale’ verschijnselen. Dan zullen wij opnieuw gelijkaardige fenomenen ontmoeten. Zo zal Théodore Flournoy (1854-1920) de reïncarnatie als Indische prinses en de reis naar de planeet Mars beschrijven, geopenbaard aan een medium dat hij langdurig bestudeerde.¹⁰

Maar alvorens wij daarop verder ingaan, moeten wij de terugkeer van het dierlijke magnetisme op het einde van de negentiende eeuw beschrijven, en nu wel onder zijn nieuwe naam: de hypnose.

De hypnose

De herontdekking van het in diskrediet geraakte magnetisme kwam uit de hoek van de chirurgen. Die hadden in de negentiende eeuw ontzettend veel vooruitgang geboekt qua technisch kunnen maar hadden een schrijnend gebrek aan verdovingstechnieken. Kon men wellicht, zonder de speculaties over te nemen die erbij hadden gehoord, de techniek van het dierlijke magnetisme gebruiken om er narcose mee tot stand te brengen? Dit was het werk van een Engelse chirurg uit Manchester, James Braid (1795-1860). Die zocht op nuchtere wijze naar praktische toepassingen. Hij stelde dat het fenomeen in wezen terugging op de verbeelding van de patiënt, en om iedere connotatie met elektrische fenomenen te schrappen, introduceerde hij een nieuwe term: ‘hypnose’. Het was dus een soort slaap (*hypnos* = slaap), waarvan hij een psychologische verklaring gaf. Hierbij lette hij minder op het *rapport*, de

---

10. Th. Flournoy, *Des Indes à la planète Mars, Étude d'un cas de somnambulisme avec glossolalie*, Genève: Atar, 1900.

relatie tot de hypnotiseur, dan op de concentratie in de geest van de gehypnotiseerde:¹¹

Ik schrijf de oorzaak toe aan een subjectieve of persoonlijke invloed. Hiermee bedoel ik dat geest en lichaam van de patiënt op elkaar ageren en reageren op een bijzondere wijze: er is een intense concentratie van de naar binnen gerichte aandacht op één idee of een aaneenschakeling van ideeën. Dit kan tot een bepaald niveau gecontroleerd en geleid worden door anderen.

Het verdere verhaal van het wetenschappelijke onderzoek over de psychologie van de hypnose valt in Frankrijk te situeren. Twee beroemde, rivaliserende centra zijn erbij betrokken: Parijs met Jean-Martin Charcot (1825-1893) die het neurologisch onderzoek opstartte aan de Salpêtrière, en Nancy, met als spilfiguur de hoogleraar klinische geneeskunde Hyppolite Bernheim (1840-1919).

Charcot, wiens onderzoek over hystericie verder aan bod komt, was op de hypnose opmerkelijk gemaakt door de Belg Donato, die hypnose-nummertjes ten tonele bracht. Het viel Charcot op dat de bijzondere slaap- of droomtoestand die Donato teweeg wist te brengen veel gelijkenis vertoonde met de toestand van heel wat van zijn patiënten tijdens bepaalde fasen van hun hysterische aanvallen. De band was snel gelegd: de mensen die gehypnotiseerd konden worden, waren eigenlijk hysterici, zieken dus voor Charcot. Hij was er namelijk van overtuigd dat er aan de basis van hystericie een lichamelijke oorzaak was. Dat had twee gevolgen. Vooreerst was je dus hysterisch of niet: een middenweg of een glijdende schaal kende Charcot niet. Wanneer je dus gehypnotiseerd kon worden, had je dus de organisch bepaalde ziekte hystericie. Ten tweede: ook al zou hij op den duur daar genuanceerder over denken, hij geloofde niet in psychologische causaliteit. Hij besepte dan ook niet dat de spectaculaire verschijnselen van de *grande hystérie* of de diepe hypnotische trances eigenlijk door hemzelf en zijn setting gecreëerd waren.¹²

In Nancy dacht men daar anders over. Het vertrekpunt voor de interesse voor hypnose kwam er uit een andere hoek dan de studie van hystericie. Een eenvoudige plattelandsdokter uit de streek, Auguste-Ambroise Liébault (1823-1904), had zich toevallig in het destijds tanende dierlijke magnetisme verdiept en ervaren dat hij daarmee veel eenvoudige mensen van

---

11. 'I attribute it to a subjective or personal influence, namely, that of the mind and body of the patient acting and reacting on each other in a particular manner, from an intense concentration of inward consciousness on one idea, or train of ideas, which may, to a certain extent, be controlled and directed by others.' geciteerd door A.E. Waite in zijn voorwoord op J. Braid, *On hypnotism. The beginning of modern hypnosis*, (herwerkte ed.) Londen: Redway, 1899, reprint: New York: Julian Press, 1960, p. 40.

12. De relatie van Charcot met zijn patiënten inspireerde de roman van P.O. Enquist, *Blanche en Marie*, Amsterdam: Ambo, 2004.

hun kwaaltjes kon afhelfen. Nu was er in 1879 een patiënt van Bernheim – voor zover hij het niet zelf was – die aan erge ischias leed. Hoewel hij Liébault als een halve charlatan beschouwde nam Bernheim toch contact met hem op en deze slaagde erin met hypnose de klachten weg te nemen. Dit werd het begin van intense samenwerking en verder onderzoek. Bernheim raakte er snel van overtuigd dat hypnose niet alleen bij hysterici opgewekt kon worden. Iedereen kon gehypnotiseerd worden. Daarmee verviel ook de veronderstelde lichamelijke oorzaak die Charcot met histerie verbonden had. Het was een psychologische oorzaak die aan het werk was en Bernheim omschreef die als ‘suggestie’.¹³ Hij verdeelde de hypnotische slaap in verschillende fases. Snel ervoer hij ook dat men in de diepste fasen van de hypnose ‘posthypnotische suggestie’ kon geven: men kon de gehypnotiseerden na hun ontwaken zaken laten doen zonder dat zij zich ervan bewust werden. Zij wisten evenmin dat zij een bevel opvolgden en verzonnen goede redenen om voor henzelf hun soms vreemde ingevingen te verklaren: zij ‘rationaliseerden’.

Men beperkte zich hierbij niet tot het suggereren dat de kwaaltjes weg zouden zijn. Men experimenteerde volop – en naar ons gevoel schaamteloos – hoever men wel kon gaan. Een collega van Bernheim aan de universiteit, de jurist Jules Liégeois (1833-1908), wilde weten of men door hypnose mensen tot misdaden kon bewegen. Zo suggereerde hij aan een vrouw dat zij na haar ontwaken haar moeder met wat een echt pistool leek zou neerschieten en aan een andere dat zij ‘arsenicum’ in de koffie van een tante zou strooien. Beiden deden het maar herinnerden er zich nadien niets van. Deze experimenten wekten verontwaardiging op en paradoxaal genoeg was het bewijs hoever de macht van hypnotische suggestie wel kon reiken er de oorzaak van dat de praktijk in diskrediet raakte. Na het wereldcongres voor hypnose in 1911 in Moskou zou het 60 jaar duren voor een volgend zou plaatsvinden.

Maar terug naar het wezen van de hypnotische toestand. Ging het echt om slaap? Tegenwoordig weten wij dankzij de studie van hersengolven dat de fysiologie van de hypnose een heel andere is dan die van de slaap. Maar reeds Bernheim was steeds meer van het verschil overtuigd geraakt. Op den duur weigerde hij zelfs de term hypnose nog langer te gebruiken want ‘hypnose bestaat niet, er is alleen maar suggestie’. Bernheim opteerde dan ook voor de term ‘psychotherapie’, waaronder hij suggestie begreep, toegepast voor therapeutische doeleinden. Indien hypnose op slaap leek, dan was het omdat men suggereerde dat de gehypnotiseerde in slaap zou vallen. Het probleem was natuurlijk dat hij met zo’n brede definitie van suggestie de specificiteit van de hypnotische techniek uit het oog verloor. Dat neemt niet weg dat Bernheim een voor ons betoog centrale ontdekking heeft gedaan: achter de aparte bewustzijnstoestand van de hypnose steekt de relatie tot diegene die de

---

13. H. Bernheim legde zijn eerste inzichten neer in *De la suggestion dans l'état hypnotique et dans l'état de veille*, Parijs: Doin, 1884.

suggesties uitspreekt. Het *rapport*, dat de Puységur had ontdekt, werd onderkend als iets dat breder inzetbaar is dan in de specifieke hypnotische setting. Het is een idee die wij terug zullen vinden wanneer wij het over Freuds ontdekking van de centrale rol van de overdracht zullen hebben.

Nieuwe vragen die door de hypnose opgeworpen werden

Tot op heden zal de geschiedenis van de hypnose met *ups* en *downs* doorgaan. Nog steeds wordt zij als therapie gebruikt voor bepaalde, specifieke symptomen. Men helpt er mensen mee van het roken af, van vliegangst, van gebrek aan zelfzekerheid. De mogelijkheden die de techniek stelt, maar ook de vragen die ermee verbonden zijn, liggen niet veel anders dan in de negentiende eeuw. Het feit dat hypnotische toestanden zo'n diepgaande invloed op lichamelijke processen hebben, blijft verwonderen. Nog steeds is het de vraag hoe ver het ethisch aanvaardbaar is mensen langs deze weg te beïnvloeden.

Voor onze godsdienstpsychologische problematiek moeten wij echter nog op iets anders letten: het soort religieuze fenomenen waarop men gespist is en die men binnen het geheel van de religie uitlicht omdat men ze met de hypnose in verband wil brengen. Dat zijn andere zaken dan die waarin wij tegenwoordig de kern van de religie zouden zoeken. Tegenwoordig denkt men bij religie vaak aan ethische richtlijnen, aan 'normen en waarden' zoals dit tegenwoordig heet, en dat zijn de zaken die men in verband met de beïnvloedbaarheid van mensen zou gaan bediscussiëren. Daar ging het destijds niet over. Men focust op het wonderbaarlijke, op het paranormale. Men discussieert of het aardse of geestelijke krachten zijn die door de hypnose in beweging worden gebracht. Bij helderziendheid, visioenen over het verleden of over een vroeger leven, vraagt men zich twee zaken af die in elkaars verlengde liggen. Ten eerste, of datgene wat men meent te constateren waar is of niet, en vanuit hedendaags standpunt is het ietwat verwonderlijk te zien dat veel van de toenmalige onderzoekers in de echtheid van fenomenen zoals gedachten lezen en telekinese geloofden. Ten tweede, of die nogal uitzonderlijke fenomenen verklaard kunnen worden door een beroep te doen op normale natuurwetten, desnoods op nog te ontdekken natuurkrachten, of als men er de interventie van een autonome 'geestelijke' kracht in moet erkennen.

Deze vraagstelling kadert natuurlijk helemaal in het toenmalige, 'sciëntistische' klimaat waar de strijd tussen geloof en wetenschap uitgevochten werd. Heeft men hiermee echter het wezen van de religie te pakken gehad of zich misgrepen aan één van haar franjes? Hiermee komen wij aan een cruciale vraag voor heel de toekomstige godsdienstpsychologie: wat behoort er tot de kern van de religie, wat is er bijzaak in en wat is gebruik ervan door anderen – voor zover die aspecten echt onderscheiden kunnen

worden? Het zijn vragen die in het godsdienstpsychologisch onderzoek nog volop actueel zijn.

Daarenboven moeten wij letten op het nieuwe, culturele feit dat zich bij de ontwikkeling van theorieën over hypnose heeft voorgedaan. Er werd een eerste stap gezet in het vestigen van een apart vertoog dat zich naast het bestaande religieuze taalspel ontwikkelt om vanaf de zijlijn zijn eigen verhaal over de religie te vertellen in de aard van: 'Visioenen zijn hypnotische tranceverschijnselen'. Door haar bestaan zelf stelt de nieuwe benaderingswijze de uniciteit van het religieuze taalspel ter discussie, al was het maar door als programma te stellen: naar deze fenomenen moet ook anders gekeken worden. De secularisatie is begonnen: niet als het afbreken van het hemelse baldakijn, maar als het ontwerpen van een ander verklarend bouwwerk naast het verformfaaid baldakijn dat men laat staan.